

ЩОДО РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРОТИДІЇ КАТУВАННЯМ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ

А. В. Радзівіл

*здобувач Київського університету права Національної академії наук України (НАН України),
помічник судді Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ*

Дослідження різних аспектів реформування вітчизняної судової системи, впровадження європейських інструментів міжнародно-правових актів, в яких викладені принципи захисту прав та основних свобод людини, захисту від нелюдського, жорстокого поводження і катування, відображення цих принципів у Конституції України, яка проголосила людину, її життя, честь та гідність, недоторканність, безпеку як найвищу соціальну цінність, є дуже важливим на сьогодні. Захист цієї цінності від протиправних посягань забезпечується за рахунок імплементації норм міжнародного права у законодавство України та їх реалізації у правоохоронній діяльності держави [1].

Аналіз українського національного законодавства дає підстави дійти висновку, що рівень імплементації та відповідності його міжнародно-правовим актам в основному відповідає вимогам щодо захисту особи від катувань. Поза сумнівом, як у всіх інших процесах, пов'язаних із притягненням особи до кримінальної відповідальності, вивчення кримінально-правових та кримінологічних проблем, пов'язаних зі злочином катування, рівною мірою залежить від стану законодавчого регулювання цього процесу, а також від практики його застосування [2].

Саме тому перш за все привертає увагу дослідження сукупності норм, які регламентують ті чи інші аспекти, пов'язані і своєчасним і повним вияв-

ленням фактів вчинення такого злочину та забезпечення невідворотності покарання за нього, що сприятиме утвердженню законності.

Питанню вивчення та аналізу складу злочину, передбаченого ст. 127 КК, останнім часом приділялася пильна увага у кримінально-правовій літературі. Так, відповідний склад злочину став предметом дослідження під час підготовки ряду науково-практичних коментарів до КК, розділів підручників з кримінального права, за результатами досліджень вчених було опубліковано ряд праць, які більшою мірою стосуються аналізу конкретних ознак складу злочину та розкриття поняття «катування». Зокрема, у своїх публікаціях К. В. Катеринчук [3], Р. С. Чобанян [4], Г. Н. Телесницький [5], Е. А. Багун [6], В. Г. Веніамінов [7], О. В. Денисова [8], О. В. Довгань, Л. В. Дорош [9], О. О. Житний [10], В. І. Павликівський [11] аналізували склад та особливості кваліфікації злочинів катування [12].

Разом із тим у нашій державі, на жаль, у межах правової системи залишається проблемою традиційне ставлення до прав людини, як до свого роду «факультативного» елементу у формуванні і функціонуванні системи кримінального правосуддя. Аналогічне ставлення переважає у суспільстві в цілому, коли будь-які, навіть дуже суворі заходи, вважаються обґрунтованими у боротьбі із злочинністю. Про високий рівень порушення прав людини свідчить той факт, що Україна посіла третє місце за кількістю звернень до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Водночас це вказує не лише на проблемні питання в діяльності правоохоронних органів, а й на те, що скривджені особи не можуть знайти належного захисту в суді.

За цих обставин особливо актуальним є формування надійних теоретико-методологічних засад дослідження європейського досвіду, аналізу умов, що сприятимуть реформуванню системи протидії катуванням в Україні відповідно до європейських стандартів, забезпечення незалежності та ефективності системи правосуддя, підвищення якості судових рішень відповідно до європейських стандартів [13].

Крім того, актуальність необхідності дослідження захисту особи від катувань зумовлена значенням ролі універсальних та європейських організаційно-правових механізмів у реалізації усталеної концепції заборони неналежного поводження з людиною. Так, зокрема, для більш чітко розуміння необхідно чітко відмежовувати поняття катування від нелюдського поводження.

Достатньо вдалий підбір матеріалів практики ЄСПЛ щодо поняття «катування» та їх аналіз здійснив науковець Д. В. Ягунов. Зокрема, ЄСПЛ у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» провів розмежування

між катуванням та нелюдським поводженням не тільки семантичним методом, а й на прикладі конкретного насильства — «п'яти технік», що застосовувалися британською владою під час допитів. Зокрема, він описав методи катування: стояння біля стіни у стресовій позиції, покриття голови мішком, шумовий вплив, позбавлення сну і обмеження у їжі та воді. Варто погодитися, що ці методи можуть слугувати своєрідним «індикатором», що є катування, а що належить до категорії «нелюдське поводження» [14].

Хоча й наведені вченим поняття та основні ознаки катування, на нашу думку, не є основним фактором, який відображає його правову природу, слід погодитись із тим, що такі ознаки певною мірою деталізують визначення поняття цього явища. Проте результати аналізу чинного законодавства дають змогу стверджувати, що законодавчо встановлені ознаки катування сформульовані занадто широко, що не сприяє точному його розумінню та призводить до помилок у правозастосуванні. Хоча дефініція катування у ст. 127 КК відповідає його визначенню, що закріплене у Конвенції, проте потребує суттєвого уточнення з врахуванням інтерпретації катування Європейським судом з прав людини. Особливої уваги заслуговує аналіз мети катування, яка сформульована занадто широко і значно розширила дефініцію катування порівняно з буквальною значенням цього терміна.

Так, аналіз судової практики України показав, що часто за наявності ознак катування суди кваліфікують дії винного додатково за ч. 2 ст. 146 КК як незаконне позбавлення волі потерпілого, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань. Разом із тим, якщо під час вчинення катування винний хоче покарати потерпілого, примусити до чогось тощо, то такі дії не можуть чинитися, коли потерпілий втратив свідомість, оскільки очевидно, що він у цей час нічого не відчуває і насильство вже застосовується з іншими цілями — для нанесення тілесних ушкоджень. Тому у випадку, коли розпочинається бійка, під час якої потерпілий втрачає свідомість, а йому продовжують наносити удари, то ознак катування тут не має. У зв'язку із цим необхідно взяти за орієнтир правову позицію Верховного Суду України, відповідно до якої мотивом злочинних дій під час катування не можуть бути неприязні стосунки, які виникли в результаті раптово виниклої суперечки, на ґрунті розпиття спиртних напоїв, що переросли у бійку, тощо [15].

Також слід звернути увагу, що під час катування у ситуації, коли потерпілий втрачає свідомість, характерним є те, що винний намагається привести його у почуття (наприклад, обливає потерпілого, що знепритомнів від болю, холодною водою і продовжує катування). Це вчинюється з тією метою,

щоб потерпілий усвідомлював, за що саме його піддають стражданням і відчував їх.

Звернемось до практичного аспекту.

Так, вироком Могилів-Подільського міськрайонного суду Вінницької області від 26 грудня 2014 року П. визнано у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 127 КК, а саме у катуванні за попередньою змовою групою осіб, вчиненого за таких обставин: підсудні П. та К. з метою примусити потерпілого знайти та повернути втрачені П. документи, погрожуючи пістолетом, примусили потерпілого лягти обличчям до сидіння в його автомобіль і в такому положенні привезли його на берег ріки Дністер, де завдали потерпілому низку ударів руками, ногами та битою у різні частини тіла. Після цього потерпілого, прив'язавши мотузкою, 4 рази кидали у ріку Дністер, хоча потерпілий кричав, що не вміє плавати, а витягаючи, продовжували наносити удари. Відповідно до висновку судово-медичної експертизи потерпілому було спричинено легкі тілесні ушкодження. Таким чином, заподіяння фізичного болю та моральних страждань шляхом нанесення побоїв та мучення шляхом кидання в воду особи, яка не вміє плавати, що тривало близько 2 годин, охоплюється об'єктивною стороною складу злочину катування (№ 138/1155/13-к).

У цьому випадку суд ретельно встановив об'єктивні ознаки катування, а саме: щодо особи застосовано насильницькі дії, які полягали у примусовому вивезенні потерпілого з місця його перебування, систематичному, протягом тривалого проміжку часу, нанесенні ударів у різні частини тіла, киданні у воду попри те, що потерпілий не вміє плавати. Крім цього, судом було встановлено суб'єктивну ознаку складу злочину — мету катування, яка полягала у примусі до дії, що суперечило волі потерпілого.

Таким чином, об'єктивні ознаки катування полягають у застосуванні як фізичного, так і психічного насильства в його широкому значенні, оскільки «сильний фізичний біль», «фізичне страждання» та «моральне страждання» загалом є оціночними поняттями. Сильний фізичний біль як оціночна ознака може встановлюватися тільки з урахуванням конкретних обставин злочину, а саме: характеру посягання, засобів фізичного впливу на потерпілого, способу вчинення злочину, локалізації ударів, їх інтенсивності тощо. Натомість поняття «фізичне страждання» містить будь-який вплив на тілесну недоторканість особи без заподіяння сильного фізичного болю. Заподіяння моральних страждань, які полягають у здійсненні впливу на почуття, емоційний стан особи шляхом виклику почуття страху та приниження гідності.

Приклад вчинення катування шляхом заподіяння фізичних та моральних страждань викладений у фактичних обставинах вироку Носівського районного суду Чернігівської області від 06 травня 2014 року. Зазначеним судовим рішенням встановлено, що неповнолітні підсудні С. та П., перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння, примушували неповнолітніх потерпілих Т. та П. ковтати неїстівні гумові предмети, внаслідок чого потерпілі отримали легкі тілесні ушкодження за ознакою тривалості розладу здоров'я, а також умисно завдавали удари кулаками в тулуб, довгий час не випускали з кімнати, викликаючи у потерпілих відчуття жаху та приниження. Дії підсудних було кваліфіковано за ч. 2 ст. 127 КК за ознакою попередньої змови на вчинення катування (№ 741/544/14-к).

Дослідження та узагальнення матеріалів кримінальних проваджень, судової практики дає підстави для висновку що, встановлюючи ознаки об'єктивної сторони складу злочину катування, суди здійснюють тлумачення диспозицій кримінально-правових норм у ст. 127 КК, орієнтуючись на зміст рішень ЄСПЛ.

Разом із тим в окремих актах ЄСПЛ зазначається, що до актів катування та іншого жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження належать такі, як позбавлення сну, харчування і води, багатогодинне стояння біля стіни, одягання каптурів, утримання у приміщенні з постійним та голосним звуком або у підвалі, де особа ризикує наразитися на небезпеку нападу щурів, розлучення матері з немовлям, поміщення здорової людини до психічно хворих тощо; надзвичайно жорстокою визнається затримка тривалістю в кілька років між винесенням та виконанням смертного вироку, коли держава не дотримується розумного строку для оскарження вироку і прийняття рішення про помилування; принижуючими гідність людини визнаються такі дії, як гоління голови, виставлення оголеної людини на очі інших людей, примушування одягатися так, щоб це викликало насмішки, примушування їсти неїстівні речовини тощо. Такі положення містяться у рішеннях ЄСПЛ у справах «Тесленко проти України» від 20 березня 2012 року, пункти 99, 100; «Ірландія проти Сполученого Королівства» від 18 січня 1978 року, п. 167; «Сельмуні проти Франції» від 28 липня 1999 року, п. 97; «Аккоч проти Туреччини» від 19 жовтня 2012 року. Оцінка акту як жорстокого, нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження залежить від сукупності таких обставин, як тривалість та інтенсивність відповідного поводження, його наслідки для здоров'я людини, стать, вік, попередній стан здоров'я та інші індивідуальні особливості потерпілого. Разом із тим у контексті положень ч. 1 ст. 2 КК про те, що підставою кримінальної відповідаль-

ності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого КК, та положень ч. 3 ст. 3 КК про те, що злочинність, караність діяння та його інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки КК, встановлюючи об'єктивні ознаки катування, судам передусім необхідно оцінювати їх відповідність змісту диспозиції норм, закріплених у ст. 127 КК.

Підсумовуючи викладене вище, необхідно зазначити, що нечіткий підхід до законодавчого регулювання злочинів, пов'язаних з катуванням, змушує приділити істотну увагу для виокремлення різних шляхів вдосконалення національного законодавства в цій частині. Іншими словами, ми вважаємо, що напрямом покращення стану кваліфікації злочинів за ознакою катування є пристосування практики ЄСПЛ у цій частині до потреб вітчизняної судової системи. Ключовою складовою ефективних заходів протидії є постійна оцінка ситуації. Значні розбіжності між визначенням Конвенції і визначеннями, що містяться у внутрішньому законодавстві, сприяють появі реальних або потенційних лазівок для безкарності [16]. У законі може міститися дуже подібне формулювання, але на підставі інших положень внутрішнього законодавства або тлумачення судових органів влади його значення змінюється. Принципово важливо вчасно та ефективно вживати конкретні запобіжні заходи, які необхідні для запобігання катуванням і жорстокому поводженню в Україні, поширювати серед громадськості знання щодо історії, сфери та необхідності застосування необмежуваної заборони катувань або жорстокого поводження. Крім того, всі винні особи, включаючи державних посадових осіб, не повинні мати можливість уникнути притягнення до кримінальної відповідальності за катування або жорстоке поводження. Винятково важливим є проведення повноцінних розслідувань силами компетентних, незалежних та об'єктивних органів прокуратури і суду щодо відповідальності за катування або жорстоке поводження, так і за надання дозволу або мовчазної згоди на них.

Список використаних джерел

1. Катеринчук К. В. Відмежування катування від суміжних складів злочинів / К. Катеринчук // Право України. — 2005. — № 9 — С. 59–62.
2. Катеринчук К. В. Кримінально-правові та кримінологічні заходи запобігання катуванню : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08. — К. : Б.в., 2010. — 18 с.
3. Катеринчук К. В. Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) як ознака об'єктивної сторони злочинів проти здоров'я особи / К. В. Катеринчук // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. — 2015. — № 1. — С. 100–117.

4. Чобанян Р. С. Пытка — есть ли основание для ее криминализации? / Р. С. Чобанян // Уголовное право: Стратегия развития в XXI веке : материалы 4 Международной научно-практической конференции. — 2007. — № 1.
5. Телесницький Г. Н. Кримінально-правова характеристика катування за законодавством України та інших країн / Г. Н. Телесницький // Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. — 2012. — № 1 (3). — С. 166–175.
6. Багун Э. А. Ответственность за побои и истязание по уголовному кодексу Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / Э. А. Багун. — Оренбург, 2007. — 216 с.
7. Вениаминов В. Г. Уголовная ответственность за побои и истязание. — Саратов : Изд-во СЮИ, 2005. — 248 с.
8. Денисова О. В. Кримінально-правова характеристика катування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О. В. Денисова ; Акад. адвокатури України. — К., 2014. — 24 с.
9. Довгань О. В., Дорош Л. В. Катування: кримінально-правовий аспект // Право України. — 2004. — № 9. — С. 131–135.
10. Житний О. О. Проблеми визначення конструкції складу злочину, передбаченого статтею 127 Кримінального кодексу України / О. О. Житний, Ю. О. Поліщук [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://law.edu.ru/book/book.asp?bookID=1290536>.
11. Павликівський В. Деякі питання кримінальної відповідальності за катування. — Х. : Страйд, 2005. — С. 79–84.
12. Гришук В. К. Кримінальне право України: Загальна частина : навч. посіб. / В. К. Гришук. — К. : Ін Юре, 2006. — С. 148.
13. Москвич Л. М. Міжнародні стандарти ефективності судової системи та їх значення під час проведення судової реформи в Україні / Л. М. Москвич // Вісник Академії адвокатури України. — 2009. — № 2 (15). — С. 151–156.
14. Ягунов Д. В. Практика Європейського суду з прав людини (прецеденти та коментарі з питань кримінального судочинства) / Д. В. Ягунов. — О. : Фенікс, 2010. — 256 с.
15. Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07 лютого 2003 року № 2 [Електронний ресурс] — Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-03>.
16. Сванідзе Е. Ефективне розслідування фактів жорстокого поводження: Керівні принципи застосування європейських стандартів. — К., 2009. — 144 с.

Радзівіл А. В. Щодо реформування системи протидії катуванням в Україні в контексті європейського досвіду

Анотація. У статті розглядається значення європейських організаційно-правових механізмів реалізації усталеної концепції заборони катування, історія формування та розвитку сучасної системи міжнародного захисту прав людини, а також місце в ній спеціальних правових інструментів, спрямованих на запобігання катуванню. Автор доходить висновку, що поняття «катування» не є чітко визначеним у законодавстві України, наголошує на доцільності вироблення меха-

нізму кримінально-правової протидії катуванню в Україні у контексті європейських стандартів.

Ключові слова: катування, європейські стандарти, протидія катуванню, захист прав людини.

Радзивилл А. В. Относительно системы противодействия пыткам в Украине в контексте европейского опыта

Аннотация. В статье рассматривается значение европейских организационно-правовых механизмов реализации устоявшейся концепции запрета пыток, история формирования и развития современной системы международной защиты прав человека, а также место в ней специальных правовых инструментов, направленных на предотвращение пыток. Автор делает вывод, что понятие «пытки» не является четко определенным в законодательстве Украины, отмечает целесообразность выработки механизма уголовно-правового противодействия пыткам в Украине в контексте европейских стандартов.

Ключевые слова: пытки, европейские стандарты, противодействие пыткам, защита прав человека.

Radzivil A. V. Concerning Reforming System of Counteraction to Tortures in Ukraine in Context of European Experience

Summary. The article deals with the consideration of European organizational and legal mechanisms of the realization of stable concept of torture prohibition, history of forming and developing the contemporary system of international protection of human rights, as well as the place of legal instruments in it, aimed at prevention of tortures. The author concludes that the notion “torture” is not clearly defined in Ukrainian legislation, puts emphasis on the appropriateness to elaborate the mechanism of criminal and legal counteraction to tortures in Ukraine in the context of European standards.

An unclear approach to legislative regulation of offences connected with tortures makes pay attention to choosing different ways of upgrading the national legislation in this part. The author remarks that the direction of improving the condition of qualification of offences under the feature of torture is represented by the adaptation of the ECHR practice in this part to the requirements of the domestic judicial system. The key component of effective measures of counteraction is the constant evaluation of situation. The significant differences between the definition of the Convention and definitions, contained in the internal legislation, cause appearing of real or potential loopholes for impunity. It is crucial to take concrete effective precautionary measures on time, which are necessary for preventing tortures and ill treatment, to spread among the society the knowledge about history, sphere and the necessity to apply unlimited prohibition of tortures and ill treatment. Besides, all guilty individuals, including state functionaries, shall not be able to avoid bringing to criminal liability for torturing or ill treatment. It is crucial to hold complete investigation by means of competent, independent and objective bodies of public prosecution service and court as for liability for torturing or ill treatment, as well as for authorization or acquiescence of them.

Key words: torturing, European standards, counteraction to torturing, protection of human rights.